

УДК 94 (477) «179/1917»

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-1-2>**Юрій БОЙКО,***orcid.org/0000-0003-2948-9180*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та філософії

Вінницького національного аграрного університету

(Вінниця, Україна) *boikou@vsau.vin.ua*

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ МЕДИЧНОЇ СТАТИСТИКИ В УКРАЇНІ (40-ВІ – 80-ТІ РОКИ ХІХ СТОЛІТТЯ)

Відомо, що найбільш цікаві відкриття чекають дослідників на стику різних галузей наукових знань. Це стосується не лише точних, а й гуманітарних наук, зокрема історичної. Одним з прикладів такого взаємопроникнення джерел і методів наукового пізнання слід вважати історію медицини, а в нашому випадку історію медичної статистики. Історію медицини найкраще розуміють самі медики, тому більшість авторів відповідних праць мають фахову освіту. А історію медичної статистики? Очікувано, фахівці з медичної статистики. Таких людей багато, оскільки це обов'язкова навчальна дисципліна в усіх вищих медичних закладах. Англійськомовний сегмент Інтернету на запит «*history of healthcare statistics*» пропонує у вільному доступі значну кількість наукових і популярних праць. Україномовний – декілька назв навчальних посібників та посилання на нормативні документи. На наш погляд, це свідчить про існування серйозної проблеми у вітчизняній історіографії, пов'язаної з небажанням не тільки галузевих фахівців, але й самих істориків займатись вивченням процесів становлення і розвитку медичної статистики в Україні, хоча вони, процеси, ні в часі, ні змістовно не поступались аналогічним у провідних країнах Західної Європи ХІХ століття. У цій роботі ми пропонуємо узагальнення опублікованих та архівних медико-статистичних даних 1840-х – початку 1880-х років і демонструємо потенціал набутої інформації для сучасного статистичного аналізу. Загальним результатом дослідження стало визначення репертуару основних захворювань, ступеня успішності самовідданої роботи лікарів та смертності хворих, у тому числі під час епідемій, структури медичної мережі, її можливостей на рівні найбільшого регіону України – Лісостепоного і кожної з шести його історичних земель-провінцій Київщини, Поділля, Волині (Дніпрове Правобережжя), Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини (Лівобережжя Дніпра).

Ключові слова: Україна, ХІХ століття, медицина, медична статистика.

Yurii BOIKO,*orcid.org/0000-0003-2948-9180*

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of History of Ukraine and Philosophy

Vinnytsia National Agrarian University

(Vinnytsia, Ukraine) *boikou@vsau.vin.ua*

THE BEGINNING OF THE FORMATION OF HEALTHCARE STATISTICS IN UKRAINE (40S – 80S OF THE 19TH CENTURY)

It is known that the most interesting discoveries await researchers at the intersection of various fields of scientific knowledge. This applies not only to the exact sciences, but also to the humanities, particularly history. One of the examples of such interpenetration of sources and methods of scientific knowledge should be considered the history of medicine, and in our case, the history of healthcare statistics. The history of medicine is best understood by the medics themselves, so most of the authors of the relevant works have a professional education. What about the history of health statistics? It is expected that professionals will also take care of it. There are many such people, since it is a mandatory educational discipline in all higher medical institutions. The English-language segment of the Internet on request "history of healthcare statistics" offers a significant number of scientific and popular works in free access. Ukrainian – several titles of training manuals and links to regulatory documents. In our opinion, this indicates the presence of a serious problem in domestic historiography associated with the unwillingness of not only specialists, but also historians themselves to study the formation and development of healthcare statistics in Ukraine, although it was not inferior in its development to similar ones in the leading countries of Western Europe of the 19th century. In this work, we offer a summary of published and archival medical statistical data from the 1840s to the early 1880s and demonstrate the potential of this information for modern statistical analysis. The general result of the study was the determination of the repertoire of the main diseases, the degree of success of the dedicated work of medics and the mortality of patients, including during epidemics, the structure of the medical network, its capabilities at the level of the largest region of Ukraine – Forest-Steppe and each of its six historical lands-provinces of Kyiv, Podillia, Volyn (Right Bank of the Dnieper), Poltava, Chernihiv, Kharkiv (Left Bank of the Dnieper).

Key words: Ukraine, 19th century, medicine, healthcare statistics.

Постановка проблеми. Вивчення історії медичної статистики в Україні часів її становлення у середині-другій половині XIX ст., як це не прикро відзначати, поки що не привернуло до себе належної уваги фахівців. Без цього важко зрозуміти загальний стан здоров'я мешканців України тих часів, принципи організації, позитивні риси й недоліки системи медичної допомоги населенню. Для початку, ми пропонуємо обмежитись масивом статистичних даних шести губерній Лісостепової України, а саме Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської та Харківської 40-х – початку 80-х років позаминулого століття.

Аналіз досліджень. Що таке медична статистика? Наведемо одне з визначень: «Медична статистика – галузь статистики, що вивчає кількісні та якісні характеристики здоров'я населення, розвитку системи охорони здоров'я держави, визначає вплив на них соціально-економічних, медико-біологічних та інших факторів, а також обґрунтовує використання різноманітних статистичних методів для оброблення та аналізу результатів медичних досліджень <...>» (Енциклопедія сучасної України: ел. ресурс). Як і статистика в цілому вона пройшла довгий шлях становлення і розвитку. Щодо України, то першим вітчизняним статистиком світового рівня вважають Д. П. Журавського (1810–1856), талант якого розкрився завдяки підтримці іншої непересічної особистості, наділеної значними державними повноваженнями і широкими можливостями, а саме народженого в Україні грека І. І. Фундуклея (1799–1880), Київського цивільного губернатора з 1839 до 1852 року, покровителя наук і мистецтв. Результатом їх плідної співпраці став багатотомний «Статистичний опис Київської губернії» (1852), у першій частині якого ми знаходимо значні за об'ємом статистичні матеріали відносно демографії та здоров'я киян і мешканців губернії 30-х – початку 40-х років XIX століття (посилання на цю та інші публікації наводяться в основній частині нашої роботи). У цей самий час готувались до видання матеріали серії «Військово-статистичний огляд Російської імперії» по губерніях, у тому числі й українських лісостепових, оприлюднені друком у 1848–1851 рр. Майже кожен з томів містив у собі інформацію про поширені хвороби, сезонні піки захворювань, мережу закладів охорони здоров'я. Ці дані не були повними і залежали від рівня організації збирання та опрацювання статистичних даних в адміністраціях очільників окремих губерній. Надалі матеріали річних звітів губернаторів вибірково друкувались в губернській та центральній пресі, окремих інформаційно-статистич-

них збірниках, найчастіше під назвою «Пам'ятна книжка» відповідної губернії. Систематизовані дані з важливих аспектів медичної статистики для усїєї Європейської частини Російської імперії, підготовлені на замовлення військових з початком реформування збройних сил, побачили світ у 70-х рр. XIX ст., а опрацьовані Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ по цивільному населенню – десятиліття по тому. Це основне коло джерел нашої роботи, які визначають її хронологічні межі. Крім того, важливу інформацію з обраної теми містять архіви нашої держави. Своєрідну групу джерел з вікової медичної статистики становлять довідки про стан здоров'я учнів, інформаційні можливості яких показано нижче.

Мета статті – систематизувати й ввести у широкий науковий обіг перші дані масової медичної статистики Лісостепової України за раритетними на сьогодні виданнями 40-х – 80-х рр. XIX ст., архівними документами, простежити колективний стан здоров'я багатьох мільйонів людей та мережі його охорони часів формування модерної української нації.

Виклад основного матеріалу. Подальший розгляд наявних статистичних даних, як в описовій їх формі по губерніях, так і в систематизовано-аналітичній по усій Лісостеповій Україні, буде здійснюватись за чотирма підрозділами: 1. Поширені захворювання; 2. Епідемії та їх вплив на приріст населення; 3. Стан здоров'я та антропометричні дані рекрутів губерній Лісостепової України; 4. Охорона здоров'я населення. Первинні статистичні дані в усіх джерелах представлені лише в кількісному виразі, тому розрахунки питомої ваги показників у відсотках, агрегування показників, а тим більше проведення узагальнюючої багатовимірної статистичної класифікації об'єктів-губерній, здійснено автором, як і опрацювання архівних матеріалів.

1. Поширені захворювання

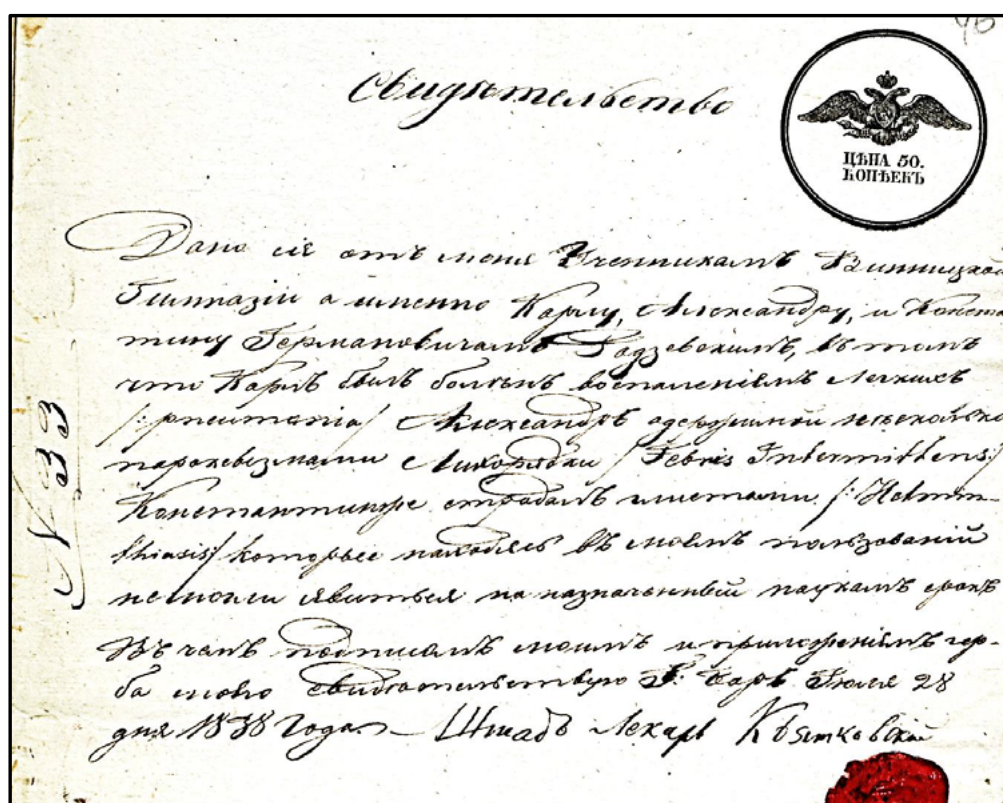
Київська губернія. Навесні, після повеней, вода, що залишалась у низинах загнивала, і це призводило до перемінних лихоманок. Влітку від значних денних перепадів температури досить часто починались коліки у грудях та запалення дихальних шляхів. У низинних місцях біля річок та мочарів, з'являлись жовті лихоманки та проноси. В Чигиринському уїзді, у низинах річки Тясмин, в спекотний час з'являлись особливі лихоманки без пароксизмів: хворий відчував оніміння кінцівок та сильний головний біль. Діти хворіли на кір, скарлатину. Щепленню від віспи населення не довіряло та досить неохоче

погоджувалось на це. Зі спостережень Київської лікарської управи випливає, що навесні переважали лихоманки та гарячки, влітку хвороби органів травлення, жовтуха, жовта лихоманка, восени ревматизм, катаральні захворювання, взимку різноманітні запалення, припливи крові. Під час хвороби надавали перевагу домашньому лікуванню. (Военно-статистическое обозрение ... Киевская губерния, 1848: 84–85).

Подільська губернія. До захворювань весняних належали застудні гарячки, запалення грудей, ревматизм та перемінні лихоманки. Влітку населення страждало від запалень шляхів травлення, проносів, не в останню чергу через те, що вода у багатьох річках ставала непридатною для пиття з-за вимочування конопель. Досить часто траплялись запалення очей від сильного вітру та пилу.

У м. Ямполі спостерігались набряки ніг, особливо у жінок. Осінь тут була суха, інколи дощова, у листопаді нерідко ставало тепліше, ніж у вересні. Для цього часу властивими були проноси, у тому числі криваві, перемінні лихоманки, ревматичні гарячки. Зимою найчастіше хворіли на застуду, водянки й ревматизм. Дитячі хвороби були тими, що й в інших місцях – віспа, кір, скарлатина, коклюш. Щеплення віспи дозволяло зменшити загрозу цієї хвороби. Серед зовнішніх захворювань найбільш поширеними були виразки, часто золотушні (Военно-статистическое обозрение ... Подольская губерния: 71, 159, табл. 16).

Цікаву інформацію про захворювання учнів Вінницької гімназії (переважно дітей дворян віком 10–16 років) містять довідки, зібрані лікарем цього навчального закладу у 1838–1840 роках

Переклад:

Свідчення

Дано це від мене учням Вінницької гімназії, а саме Карлу, Олександрю і Костянтину Германовичам Радзевським, у тому, що Карл був хворий на запалення легенів (пнеумонія), Олександр потерпав децю від пароксизмів лихоманки (Febris intermittens), Костянтин страждав глистами (Helmensiasis), котрі [учні], знаходячись під моїм наглядом, не могли з'явитись у призначений наукам термін. У чому підписом моїм та прикладанням герба мого засвідчую. М. Бар, липня 28 дня, 1838 року. Штаб-лікар Косімковський

печатка

Рис. 1. Довідка про стан здоров'я братів Радзевських від 28.07.1838 р.

(Державний архів Вінницької області: Ф. Д–14. Оп. 2. Спр. 677. Арк. 1–61). Нам вдалося розшифрувати 44 документи з наступними діагнозами місцевих ескулапів: «хворий» – 9, гарячка – 13, гарячка глистяна – 1, гарячка гастрична – 1, лихоманка – 5, лихоманка голови – 1, менінгіт – 1, «очна хвороба» – 1, золотуха – 1, запалення вуха – 1, запалення легенів – 1, ангіна – 1, астма – 1, артрит – 1, кривавий пронос ревматичний – 1, вивих суглоба – 1, травма ноги (розрив м'яза стегна) – 1, «хвороба ніг» – 1, рожа – 1. По своєму унікальним свідченням часу є довідка про хворобу трьох братів, що прибули додому на літні канікули (Державний архів Вінницької області: Ф. Д–14. Оп. 2. Спр. 677. Арк. 49) (рис. 1).

Волинська губернія. Даних щодо захворюваності волинян розглядуваного періоду майже не збереглося. Поміж сезонних хвороб згадуються найчастіше теплові удари влітку, поширення кривавих проносів та ревматизму восени (Военно-статистическое обозрение ... Вольнская губерния, 1850: 60).

Полтавська губернія. Навесні частою була перемінна лихоманка, щоденна та триденна лихоманки, гострий ревматизм. Влітку, під час спеки, поширювались шлункові захворювання, що інколи переходили на черевний тиф, прості й криваві проноси. Восени розпочинались перемінні чотириденні лихоманки, гнила лихоманка, тиф. Узимку страждали від зубного болю, запалення легенів, печінки, сильного кашлю у дітей. Найбільші спалахи захворюваності спостерігались навесні та восени, особливо у містах (Военно-статистическое обозрение ... Полтавская губерния, 1848: 32–33, 80–81).

Харківська губернія. Перелік хвороб, поширених на Харківщині у середині 19 століття, майже не відрізняється від інших українських губерній лісостепової зони. Так, на початку весни розвивались прості ревматичні гарячки, поєднані з запаленням дихальних шляхів, гострі ревматичні запалення разом з щоденними або триденними напасницями, поєднані з ревматичним або катаральним ураженням органів. Влітку від спеки на перше місце виходили послаблюючі шлункові та жовчні розлади, запалення мозку та внутрішніх органів. В кінці літа й на початку осені у зв'язку з перепадом добової температури повітря починались криваві проноси, лихоманки триденні та чотириденні, ревматизм. Взимку переважали запалення, зрідка коклюш, круп, рожа, кір тощо. Найбільш уразливими для населення були такі захворювання:

1. Запалення дихальних шляхів та грудний катар, поширені узимку. Нестійка погода сприяла поширенню епідемії грипу, що уражав практично

всіх. Смертність від нього лише зрідка перевищувала звичайну.

2. Тифозна гарячка навесні у більшості випадків наслідувала грипу. Найбільше вона вражала людей виснажених попередніми хворобами.

3. Коклюш з'являвся навесні і вражав переважно дітей.

4. Гнійне запалення очей – літнє захворювання, занесене на південь Харківщини військовими частинами, що прибули сюди у 1832 р. з Польщі та С.-Петербургу. Хвороба серед військових Українського поселення спочатку розвивалась повільно, але з 1839 р. набула характеру епідемії і тривала до 1842 р. У цей час в округах військового поселення щоденно захворювали до 3 тис. осіб. Головною причиною поширення хвороби була літня спека та незручність форменого одягу військових з тісними кімнатами, пил, застуда очей від промивання холодною водою.

5. Цинга зрідка розвивалась на Харківщині до стану епідемії. Зазвичай, вона починалась наприкінці лютого та в березні в низинних вологих місцях, вражаючи більш за усе тих, хто перехворів на лихоманку. У 1840 р. на цингу страждав у середньому 1 чоловік з 700 мешканців губернії, але в лютому місяці вона охопила військове поселення настільки, що з 3 600 захворілих померли 491. На той час по усій губернії захворіли 4 332 особи. Наступного року епідемія продовжувалась вже без смертельних випадків, але багато перехворілих нижніх чинів не змогли продовжувати службу.

6. Шлункові та жовчні гарячки з'являлись на початку літа. Спочатку це були прості шлункові гарячки. З посиленням спеки вони переходили у жовчні. У середині вересня захворювання набували найбільшої інтенсивності і перетворювались на злякисні. З пониженням температури вони поступались місцем простим та кривавим проносам, лихоманці.

7. Лихоманки перемінні весняні з'являлись у формі щоденних або триденних та щезали майже цілком з настанням літа. Осінні були триденними, частіше чотириденними, схильними до повернення, виснажували тіло і робили людину вразливою до інших хвороб. Найбільшого поширення набули епідемії лихоманки 1827, 1837, 1842–1844 років, які продовжувались кожного разу по кілька років підряд. Лихоманки ці, що нагадували молдавські та закавказькі, з'являлись у вигляді апоплексії або судом усього тіла і часто при другому чи третьому пароксизмі вбивали хворого. Ці лихоманки призводили до значних ускладнень. У 1843 р. по всій губернії на них захворіло 23 690 осіб, у 1844 р. 18 860.

8. Венеричне захворювання (сифіліс). Вперше з'явилося у Харківській губернії в 1827 р. і до 1843 р. набуло загрозливого поширення. Офіційно виявленими вважались 1 325 цивільних і 360 військових. Зусиллями медиків захворювання було взято під контроль.

9. Натуральна віспа уражала переважно дітей. Загальне щеплення немовлят було запроваджено у військовому поселенні, де спалахів цієї хвороби вже не спостерігалось (Военно-статистическое обозрение ... Харьковская губерния, 1850: 59, 61–66).

За даними Київського військового госпіталю, наведеними Д. П. Журавським, у період між 1831–1841 рр. найбільше військових померло від лихоманки (1 045), нервової гарячки (648), спинної гарячки (лептоспіроз?) з проносом (373), запалення мозку (менінгіт?) та інших частин тіла (233) (Статистическое описание Киевской губернии, 1852: табл. на с. 157). У Полтавській губернії початку 1860-х років серед померлих найбільше було тих, хто страждали на сухоти, гангрени, запалення легень, тиф, параліч, водянку (Бодянский, 1865: 119, 340–341). За даними медичної статистики Чернігівської міської лікарні у 1856–1860 рр. хворі найчастіше помирали від тифозної гарячки, кривавого проносу, водянки, запалення легень, сухот (Материалы для географии и статистики, 1865: 127–130).

Перші узагальнюючі публікації даних медичної статистики населення з'являються на початку 80-х років XIX ст.. У табл. 1 наведена кількісна інформація щодо інфекційних захворювань та смертності від них у шести губерніях Лісостепової України за даними медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ за 1882 р. (Статистический вестник, 1886: 78–83). Населення цих територій найбільше потерпало від таких хвороб, як тиф, віспа, скарлатина, дифтерія, кір, дизентерія, коклюш. В Подільській губернії спостерігався спалах холери, на Харківщині та Київщині частіше, ніж в інших губерніях, хворіли на свинку (завушницю), рожу, хоча в останньому випадку

Таблиця 1

Статистика поширення інфекційних хвороб в губерніях Лісостепової України в 1882 році

Губернії	Тиф Typhus		Віспа Variola		Скарлатина Scarlatina	
	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло
Київська	5974	840	3643	883	4418	425
Подільська	4289	451	4511	924	1007	270
Волинська	2695	255	3673	728	2468	639
Полтавська	6335	572	4369	991	1705	383
Чернігівська	4622	514	853	265	1056	205
Харківська	19489	1675	4453	1419	4244	904
	Дифтерія Diphtheritis		Кір Morbilli		Коклюш Tussis convulsiva	
	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло
Київська	8503	3397	3474	451	2375	86
Подільська	11354	2954	503	49	1414	230
Волинська	314	90	3214	295	247	51
Полтавська	9573	3500	4648	611	64	0
Чернігівська	4326	2120	1749	134	151	20
Харківська	8390	2902	11859	1705	3620	281
	Кривавий пронос Dysenteria		Холера Cholera nostras		Свинка Parotitis	
	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло
Київська	5737	1554	187	22	866	30
Подільська	2310	460	824	59	393	1
Волинська	3767	920	8	0	32	1
Полтавська	5399	654	3	0	39	1
Чернігівська	5627	614	8	0	165	2
Харківська	9253	1287	10	0	2925	61
	Рожа Erysipelas		Гнійна офтальмія Ophthalmia		Післяродові гарячки Inflam puerper	
	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло
Київська	1960	53	755	0	771	327

Продовження таблиці 1

Подільська	875	138	93	0	212	38
Волинська	134	3	15	0	247	39
Полтавська	157	10	131	0	66	3
Чернігівська	286	9	113	0	92	11
Харківська	2154	58	1225	0	539	55
	Сибірська виразка Pustula maligna		Круп Laryditis cruposa		Разом	
	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло	Захворіло	Померло / %
Київська	5	0	0	0	38368	8074/21,1
Подільська	42	10	0	0	27827	5584/20,1
Волинська	1	0	130	71	16966	3093/18,2
Полтавська	1	0	0	0	32546	6741/20,7
Чернігівська	6	5	0	0	19054	3899/20,1
Харківська	228	37	0	0	67170	9552/14,2

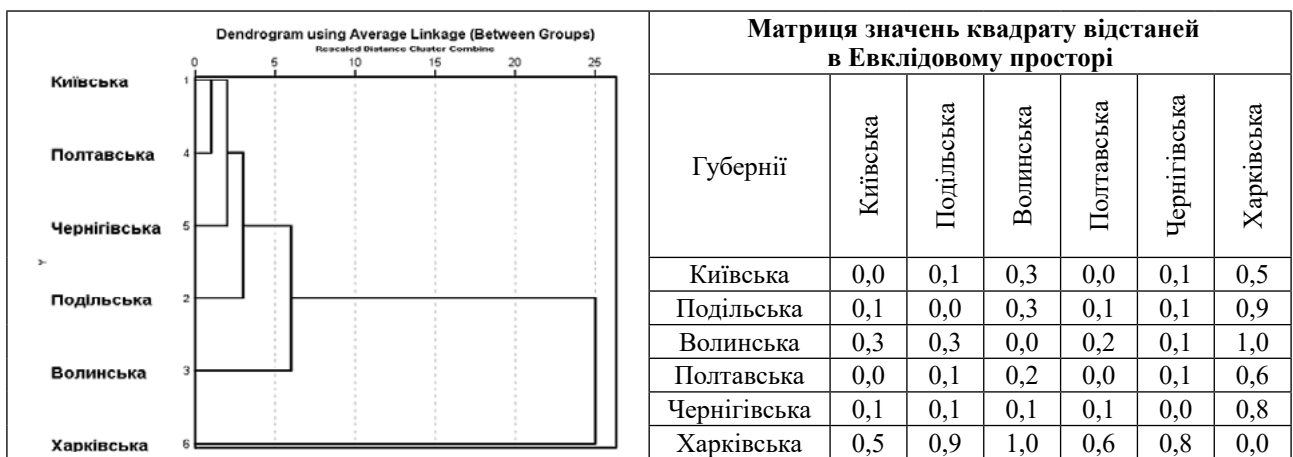

Рис. 2. Результати кластерної класифікації губерній за даними табл. 1

більшість смертельних випадків відзначалася на Поділлі, гнійну офтальмію, післяродові гарячки, окрім того на Харківщині 228 осіб захворіли сибірською виразкою, на Волині було зафіксовано 130 випадків крупу. В цілому за рік під наглядом лікарів перебували 240 299 осіб з означеними захворюваннями, з яких померли 45 017, тобто середня смертність в лікарнях складала 18,7%. Найбільше уражених і смертельних випадків зафіксовано в Харківській губернії, друге місце належало Київщині, третє Полтавській губернії. Порівняно краще виглядали справи на Волині та Чернігівщині. Але це на перший погляд. Якщо прийняти до уваги відношення померлих до кількості хворих, що одержували медичну допомогу, то ситуація буде виглядати інакше: вища за середню смертність у 20,1–21,1% спостерігалась в губерніях Подільській, Чернігівській, Полтавській, Київській, близька до середньої у 18,2% на Волині і відчутно нижча у 14,2% на Харківщині. При цьому загальна смертність населення коливалась у межах 3–4% на рік (Военно-статистический сборник, Ч. I, 1871: 68). Для порівняння: за

даними державної української статистики смертність населення між 1991–2014 рр. коливалась від 1,2% до 1,4% (Корольчук, 2015: табл. 1; 8).

Схожі дані щодо розподілу губерній за станом боротьби з масовими інфекційними захворюваннями дає багатовимірний кластерний статистичний аналіз матеріалів табл. 1 (рис. 2). На графіку-дендрограмі більшість губерній утворюють досить гомогенну макрогрупу об'єктів, на периферії якої знаходиться Волинь. Її найближчим сусідом виявляється Харківщина, значно осібно від інших губерній, як за рівнем охоплення постраждалих медичною допомогою, так і за якістю лікування.

2. Епідемії та їх вплив на приріст населення

У 1838 р. від'ємний демографічний приріст спостерігався тільки на Волині у зв'язку з локальним спалахом холери на заключній фазі другої пандемії 1829–1838 рр. (Васильев, Сегал, 1960: 256). 1840 рік став важким для Лівобережжя: на Полтавщині приріст населення скоротився на 80%, на Чернігівщині на 71%, на Харківщині на 64%, що слід пов'язувати з епідемією цинги (Военно-статистическое обозрение ... Харьковская губер-

ня, 1851: 63). У 1842 р. від'ємний демографічний приріст зафіксовано в губерніях Київській (–3 349), Полтавській (–10 192), Харківській (–12 951), на Поділлі приріст населення скоротився на 73%. Вже згадувалось, що на Харківщині у тому році епідемічного характеру набула лихоманка (Там само: 64), тоді як на Полтавщині, Київщині й Поділлі багато людей помирало від тифу (Военно-статистическое обозрение ... Волинская губерния, 1850: 69). Третя пандемія холери дійшла України в 1847 р., сягнувши пікових значень у 1848 р. Померлих було стільки, що їх не встигали реєструвати. Є. П. Кайпша спеціально відзначав, що єпархіальні дані за 1848 р. він одержати не зміг (Кайпша, 1858: 435). На той час постраждали усі Лісостепові губернії. За даними Міністерства внутрішніх справ на Київщині безпосередньо від холери померли 36 804 особи (2,3% населення), на Поділлі 32 960 (2,2%), на Волині 24 688 (1,8%), на Полтавщині 33 740 (2,1%), на Чернігівщині 31 543 (2,2%), на Харківщині 30 345 (2,1%). Уточнені дані про втрати населення у 1848 р. для Полтавської та Чернігівської губерній були опубліковані пізніше в інших джерелах: –38 175 (Полтавщина) та –33 827 (Чернігівщина) (Бодянский, 1865: XXXV–XXXIX; Материалы для географии и статистики, 1865: 78). В наступному 1849 р. епідемія не вщухала у Харківській губернії (демографічний приріст –27 288 осіб), на Полтавщині (–505) та Поділлі (+327). Окремі спалахи хвороби простежувались і в 1850–1853 роках на Поділлі, Волині та Київщині (Васильев, Сегал, 1860: 257–258).

3. Стан здоров'я та антропометричні дані рекрутів губерній Лісостепової України

З 1834 до завершення Кримської війни 1853–1856 рр. рекрутські набори оголошувались щорічно і почергово (з 1839 р.) по двох зонах – західній та східній, причому два послідовних набори рахували за один. Одночасні набори мали місце у 1836, 1840, 1854 і 1855 роках. При звичайних наборах з 1 000 душ брали не більше 6 чоловіків, за надзвичайних до 10, а у 1855 р. від західної частини, у тому числі українських лісостепових губерній, навіть по 12. За фізичними ознаками рекрути повинні були мати не менше 21 і не більше 30 років від народження, хоча, як побачимо нижче, цього дотримувались не завжди, бути на зріст не нижче 2 аршин і 3 вершків (155,56 см), не виявляти фізичних вад, не перебувати під судом та слідством, не бути засудженими за важкі злочини (Военно-статистический сборник, Ч. II, 1871: 2–14). Початок військової реформи 1864–1874 рр. ніяк не позначився на правилах рекрутських наборів, а перехід до всестано-

вого принципу відбування військової повинності просувався дуже повільно.

Цікаву інформацію щодо стану здоров'я чоловіків Чернігівщини середини XIX століття наводить медична статистика рекрутських наборів 1850, 1852, 1854, 1855, 1863 років. До цих наборів було залучено 42 377 осіб, оглянуто на медичних комісіях 31 078 чоловік (73,3%), з них забраковано 13 574 (43,6%). Причинами вибракування за фізичними вадами стали такі: «тілесна слабкість», тобто фізична нерозвиненість, 2 177 (16%), грижі 1 277 (9,4%), клишоногість та кульгавість 475 (3,5%), вивихи і деформації кісток 397 (2,9%), зведення пальців та їх нестача 381 (2,8%), переломи 266 (2,0%), сутулість чи горбатість 258 (1,9%). За хронічними захворюваннями було відхилено: золотуха, парша, виразки, лишай, нагноєння 1 227 (9,4%), варикозні розширення 965 (7,1%), схильність до сухот 428 (3,2%), цинга 137 (0,7%). Усього ж на військову службу було прийнято рекрутів 17 304 (40,8%). За віком вони розподілялись наступним чином: 17–20 років 12%, 21–25 років 62,8%, 25–30 років 18,5%, 30–35 років 5,5%, 35–40 років 0,3%. У цілому по губернії (табл. 2) середній зріст чоловіків призовного віку дорівнював біля 165 см. Найнижчими були рекрути Чернігівського уїзду, близькими до загальних губернських показників призовники уїздів Борзнянського і Сосницького, порівняно високими вважались молоді люди Кролевецького, Новгородсівського, Стародубського уїздів (Материалы для географии и статистики, 1865: 127–129, 137–145). Судячи з даних про вибраковку рекрутів за малий зріст по губерніях Європейської частини Російської імперії у 1863 р., в українських губерніях початку 60-х рр. XIX ст. низькорослі чоловіки зустрічались найчастіше якраз на Чернігівщині (Там само: Додаток, рис. 37).

Рекрутська статистика наступного п'ятиліття (1863–1868) змальовує більш узагальнену картину стану здоров'я молодих чоловіків Лісостепової України (табл. 3). За невідповідністю зросту були забраковані 3% рекрутів з Чернігівщини, по 2,2–2,4% з Поділля та Волині; за тілесними вадами не пройшли відбір 12% молодих людей Подільської губернії і «лише» 6,2% Харківської; за хронічними захворюваннями усюди, крім Волині, відхилено біля 11% потенційних новобранців. За згаданими параметрами найгірше справи виглядали на Чернігівщині та Поділлі, де медичні комісії забракували 24,5–25,1% рекрутів і порівняно краще у Харківській губернії, де відсів рекрутів складав 18,9% (Военно-статистический сборник, Ч. II, 1871: 32–37).

На завершення розглянемо порівняльні дані щодо призовників 1874–1883 рр., зібрані й опрацьовані видатним антропологом Д. М. Анучиним і зведені нами у табл. 4 (Анучин, 1889: 64, 66, 77, 79, 99–100, 102–103, 104–105). Так, за недостатній зріст, як ми вже знаємо, найбільше вибраковували призовників з Чернігівщини (1,8%), найменше з Київщини, Полтавщини, Харківщини (0,8%). «Дуже високі» по тих часах рекрути частіше зустрічались на Полтавщині та Київщині (4,3–4,7%), у цих же губерніях був вищим і середній зріст призовників (165,2–165,4 см). На Полтавщині й Волині за станом здоров'я непридатними до військової служби визнавали 18,2–18,5% молодих чоловіків, на Чернігівщині й Харківщині

15,3–15,4%, на Поділлі та Київщині 14,4–14,6%. Показово, що третина й більше обстежених одержували відтермінування від призову з причини недостатнього фізичного розвитку в губерніях Чернігівській (30%), Волинській (38,8%), Харківській (38,9%), кожен четвертий призовник на Київщині й Полтавщині (26,6–26,7%), трохи менше на Поділлі (18,7%). Найбільш яскраво незадовільний стан здоров'я молодих чоловіків нібито квітучого віку шести губерній Лісостепової України характеризується загальною кількістю не прийнятих до лав збройних сил за вадами фізичного стану: Волинська губернія 61,5%, Харківська 57,9%, Полтавська й Чернігівська 50,0–50,8%, Київська 46,7%, Подільська 38,3%.

Таблиця 2

Розподіл рекрутів Чернігівської губернії наборів 1850, 1852, 1854, 1855, 1863 рр. за зростом по уїздах

№	Уїзди	Зріст рекрутів (см) / питома вага (%)						Разом %
		155,9–157,8	160,4–162,2	164,5–166,7	168,9–171,2	173,4–175,6	177,8–180,1	
1	Чернігівський	23,1	32,6	18,6	10,7	5,0	1,7	100
2	Ніжинський	16,4	26,6	30,1	16,8	7,8	1,6	100
3	Козелецький	9,2	25,4	34,2	19,3	8,8	3,1	100
4	Остерський	20,3	28,2	27,2	15,3	7,4	1,5	100
5	Сосницький	12,5	30,4	30,0	17,5	6,3	2,5	100
6	Борзненський	12,9	29,1	30,2	18,3	6,5	2,9	100
7	Конотопський	10,4	26,9	34,2	19,2	6,5	2,7	100
8	Кролевецький	8,0	27,3	28,6	26,5	7,1	2,5	100
9	Глухівський	13,7	35,6	28,8	15,6	4,4	2,0	100
10	Новгородсіверський	15,0	30,0	32,5	13,5	8,0	1,0	100
11	Новозибківський	8,5	26,3	35,7	20,7	7,5	1,4	100
12	Стародубський	10,0	31,4	34,3	15,5	7,9	0,8	100
13	Мглинський	12,2	27,0	32,0	23,0	4,1	1,8	100
14	Суразький	7,5	29,4	37,3	18,4	6,1	1,3	100
15	Городнянський	13,8	29,3	30,9	20,7	5,3	0,0	100
	По губернії	12,8	28,9	31,5	18,1	6,6	1,8	100

Таблиця 3

Медико-антропологічна статистика по рекрутах губерній Лісостепової України наборів 1863–1868 років (%)

Губернії	Забраковані				Під час набору	
	За зріст	За тілесними вадами та	За хронічними хворобами	Разом	Захворіли	Померли
Київська	1,1	9,5	10,5	21,1	2,6	0,0
Подільська	2,2	12,0	10,9	25,1	2,8	0,1
Волинська	2,4	10,2	9,5	22,1	3,9	0,1
Полтавська	1,9	9,2	11,3	22,4	0,7	0,0
Чернігівська	3,0	11,0	10,5	24,5	1,0	0,0
Харківська	1,6	6,2	11,1	18,9	0,9	0,0

Результати кластерної класифікації українських лісостепових губерній за матеріалами обстеження рекрутів у період між 1863–1883 рр. представлені на рис. 3. Дендрограма фіксує наявність двох груп близьких об'єктів – з одного боку це губернії Київська, Полтавська, Чернігівська, з іншого Волинська й Харківська, причому дві останні схожі між собою перш за все через найвищі значення показників незадовільного стану здоров'я призовників. Проміжну позицію між групами займає Подільська губернія. Вище, на рис. 2, ми вже спостерігали подібні за формою результати статистичної класифікації лісостепових губерній по результатах боротьби з інфекційними хворобами (табл. 1). Досить вірогідно, що у цих випадках сучасними засобами статистичного вимірювання ми розкриваємо латентні зв'язки між провальними наборами рекрутів та посиленням уваги з боку уряду до рівня медико-санітарного забезпечення населення Волинської та Харківської губерній.

4. Охорона здоров'я населення

Київська губернія. Найбільшим лікарняним закладом регіону був Київський військовий госпіталь 4-го класу, який у середині 1840-х рр. мав приміщення на 20 офіцерських ліжок і 1 200 ліжок

для нижніх чинів. Середньомісячна кількість хворих складала 900 чоловік. Обслуговуючий персонал становив 265 осіб, враховуючи 114 військових, відряджених від київського гарнізонного батальйону. При госпіталі була відкрита фельдшерська школа на 150 слухачів, яка щорічно випускала 35 фахівців переважно в лінійні армійські полки. Зверх того тут навчали 10 козаків Дунайського та Азовського козацьких військ за рахунок казни та двох кантоністів відомства шляхів сполучення з оплатою по 25 руб. на рік за кожного. Сам госпіталь знаходився у новому щойно побудованому двоповерховому приміщенні, з якого влітку до 500 хворих виводили у літні бараки, облаштовані в садибі князя Прозоровського. При Київському військовому госпіталі були обладнані пивоварня, пральня, квартири для персоналу (Военно-статистическое обозрение ... Киевская губерния, 1848: 244–245).

Різноманітні цивільні заклади допомоги бідним та хворим поділялись на два розряди: 1) заклади, створені за рахунок Приказу суспільного догляду та 2) заклади на утриманні власників тих маєтків, де вони були влаштовані. До першого розряду належали у самому Києві лікарня, богодільня, будинок для божевільних, будинок інва-

Таблиця 4

Медико-антропологічна статистика по рекрутах губерній Лісостепової України наборів 1874–1883 рр. (%)

Губернії	Середній зріст (см)	Забраковані				Відтерміновані за фізичною недорозвиненістю	Усіх не прийнятих
		За малий зріст	«Дуже високі	За вадами здоров'я	Разом		
Київська	165,4	0,8	4,7	14,6	20,1	26,6	46,7
Подільська	164,8	1,3	3,9	14,4	19,6	18,7	38,3
Волинська	164,1	1,3	2,9	18,5	22,7	38,8	61,5
Полтавська	165,2	0,8	4,3	18,2	23,3	26,7	50,0
Чернігівська	164,1	1,8	3,0	15,3	20,1	30,7	50,8
Харківська	164,5	0,8	2,8	15,4	19,0	38,9	57,9

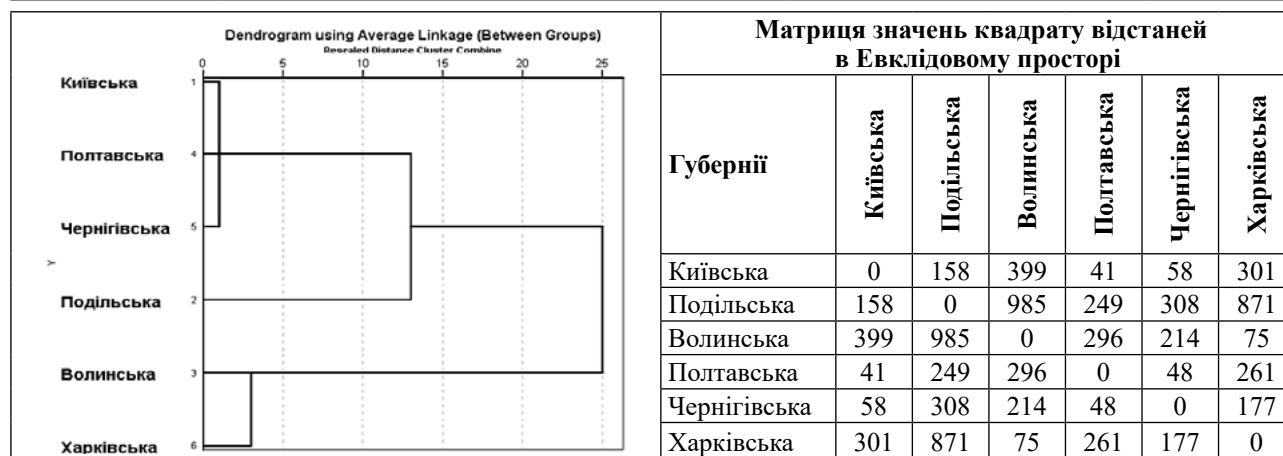

Рис. 3. Результати кластерної класифікації губерній за даними табл. 3; 4

лідів, робітний дім. В уїзних містах знаходились окружні та міські лікарні. На утриманні поміщиків перебували 50 лікарень в уїздах, серед них найбільше (10) у Таращанському. Крім того при університеті Св. Володимира діяли три клініки – терапевтична, хірургічна й акушерська. Протягом 1846 р. в лікарнях та інших установах різної форми власності одержали допомогу 4 973 особи (0,3% населення) (Там само: 142–143). У 1855 р. в усіх лікарняних закладах Київської губернії знаходилось 10 765 хворих чоловіків і 2 444 жінки (разом 0,7% населення), на утримання яких було витрачено 136 835 рублів, з котрих 51,3% становили кошти самих хворих, решту надавали міста й благодійні організації (Памятная книжка Киевской губернии, 1857: табл. на с. 236–237). Станом на 1859 р. в губернії діяли 58 лікарняних закладів, де знаходились 16 648 хворих (0,9% населення) (Сборник статистических сведений о Киевской губернии, 1861: табл. на 125–126).

Подільська губернія. У 1846 році в Подільській губернії лікарні, підвідомчі Приказу суспільного догляду, існували в губернському місті Кам'янець-Подільському та в інших уїзних містах. У них перебували на лікуванні протягом року 3 820 осіб (0,2% населення). Державні військові госпіталі, що знаходились у містах Кам'янець-Подільському, Тульчині, містечку Ладижині та селі Требухівцях (для військових поселенців), були розраховані на 29 офіцерських і 750 солдатських ліжок. Лікарів у всій губернії нараховувалось 92 (в середньому 16 742 мешканці на 1 лікаря), поміж них штатних 28, таких, що проживали в приватних маєтках 10, вільно практикуючих 52, позаштатних 2 (Военно-статистическое обозрение ... Подольская губерния, 1849: 71, 159, табл. 16). У 1857 р. в Подільській губернії діяли 45 аптек, серед них 3 в губернському Кам'янець-Подільському, по 2 у Вінниці та Балті і ще 40 в інших уїзних містах та містечках (Памятная книжка Подольской губернии, 1859: 120).

Волинська губернія. На середину 1840-х років у губернії працювали 15 штатних цивільних лікарень та сирітський будинок, утворений 1843 р. в місті Житомирі з двох виховних відділень житомирських і луцьких сестер милосердя. Крім того, майже в усіх містах існували єврейські богадільні, що утримувались коштами найзаможніших з них. Лікарні та богадільні були влаштовані й у деяких поміщицьких маєтках, при католицьких костелах. У штатних лікарнях щорічно одержували допомогу від 8 до 11 тис. хворих (0,6–0,8% населення), майже стільки ж у приватних поміщицьких лікувальних закладах. Між аптек 11 були

казенними, 35 вільними і відпускали щорічно від 90 до 110 тис. сигнатур. По усій губернії практикували 125 лікарів (у середньому 11 308 жителів на 1 лікаря) (Военно-статистическое обозрение ... Волынская губерния, 1850: 126–127). Через 20 років у Волинській губернії тільки Приказу суспільного догляду належали 14 лікувальних закладів, де протягом року одержували допомогу майже 4 050 хворих (0,3% населення) на суму 112 390 руб., 9 лікарень опікувались єврейськими громадами (1 500 хворих на суму 10 840 руб.), існували також 8 єврейських богодільень на 540 пацієнтів з кошторисом 1 800 руб. Єврейські громадські лікарні, богодільні, приюти утримувались на залишки від коробчаного збору та на добровільні пожертви євреїв. Крім того в губернії діяли 2 військових госпіталі в Житомирі та Луцьку, лікарні при кременецькій православній духовній семінарії, житомирському уїзному духовному училищі, житомирському сирітському будинку, училищі для дівочь з духовного стану (Братчиков, 1869: 333–335).

Полтавська губернія. У 1845 р. в Полтавській губернії знаходилось лікарів 74, серед них: «штатних і медичних чиновників» 33, членів лікарської управи 3 ветеринарний лікар з помічником 1, при богоугодних закладах лікарів 5, уїзних лікарів 15, міських 7, при семінарії в Переяславі 1. При полтавській Палаті державних маєтностей лікарів було 3, ветеринарний помічник 1, у маєтках поміщиків з правом державної служби лікарів 7; вільно практикуючих лікарів на всю губернію 30. На одного лікаря припадало у середньому 22 812 мешканців губернії (Военно-статистическое обозрение ... Полтавская губерния, 1848: 32–33, 80–81). У 1864 р. на Полтавщині працювали 98 лікарів (1 на 19 508 мешканців), діяли 22 аптеки, було щеплено від віспи 83 707 немовлят (залишились без щеплення 26 857). Протягом року послугами лікарів скористалось 12 285 хворих (0,6% населення), 88% з яких одужали (Бодянский, 1865: 119, 340–341), тобто смертність при наданні медичної допомоги складала біля 18%. Таке значення показника, судячи з наведених вище розрахунків за табл. 1, було звичним для українських лісостепових губерній 60–80-х років XIX ст.

Чернігівська губернія. На середину 1840-х років у Чернігівській губернії нараховувалось 15 лікарень, кожна на 25 ліжок, по одній в губернському та уїзних містах, окрім того у Чернігові діяли богодільня, будинок для божевільних, сирітський будинок, інвалідний будинок в Ніжині (Военно-статистическое обозрение ... Черниговская губерния, 1851: 112). У 1860 р. на усю губернію нара-

ховувався 71 медичний працівник, або один на 20 730 мешканців. Аптек було 17, віспу щеплено 55 638 немовлятам (Материалы для географии и статистики России, 1865: 127–130).

Харківська губернія. Станом на 1862 рік (більш ранні дані відсутні) у Харківській губернії налічувався 131 медичний працівник (1 на

12 145 жителів), а саме: лікарів на службі Міністерства внутрішніх справ 38, вільно практикуючих 39, акушерок 4, повитух 11, казенних ветеринарів 7, фельдшерів та лікарських учнів на державній службі 28, вільно практикуючих дантистів 3. Працювали 3 казенні та 21 приватні аптеки. Протягом року допомогу у 56 лікарняних

Таблиця 5

Заклади медичної допомоги населенню Лісостепової України в 1882 році

Губернії	Лікарні				Будинки божевільних				Аптеки		
	В містах		В селах		Кількість	Ліжок	Хворих	Померли	Кількість	Рецептів	Одержано коштів руб.
	Кількість	Ліжок	Кількість	Ліжок							
Київська	39	1234	84	103	1	185	355	34	88	532213	392616
Подільська	12	280	1	15	1	40	131	16	77	272497	212146
Волинська	25	690	1	8	1	30	92	19	61	196914	160511
Полтавська	15	739	19	115	1	100	442	31	37	168237	149588
Чернігівська	15	689	5	45	1	100	342	22	33	103319	87197
Харківська	14	1054	8	101	1	110	776	62	31	237793	193564

Таблиця 6

Забезпечення кадрами фактичної медичної допомоги населенню Лісостепової України в 1882 році

Губернії	Звернулись за лікарською допомогою	Від усього населення (%)	Лікарів	На одного лікаря	Фельдшерів	На одного фельдшера	Повитух	Лікувались від сифілісу	Кількість щеплень віспи
Київська	153819	7,34	48	3205	259	594	27	4943	67449
Подільська	70625	3,07	148	477	275	269	193	1052	56257
Волинська	21574	0,87	117	184	208	104	27	2741	43822
Полтавська	17949	0,71	36	499	45	399	33	7349	86654
Чернігівська	39814	1,99	35	1138	47	847	16	1989	44062
Харківська	406712	18,28	168	2421	339	1120	157	11054	126362

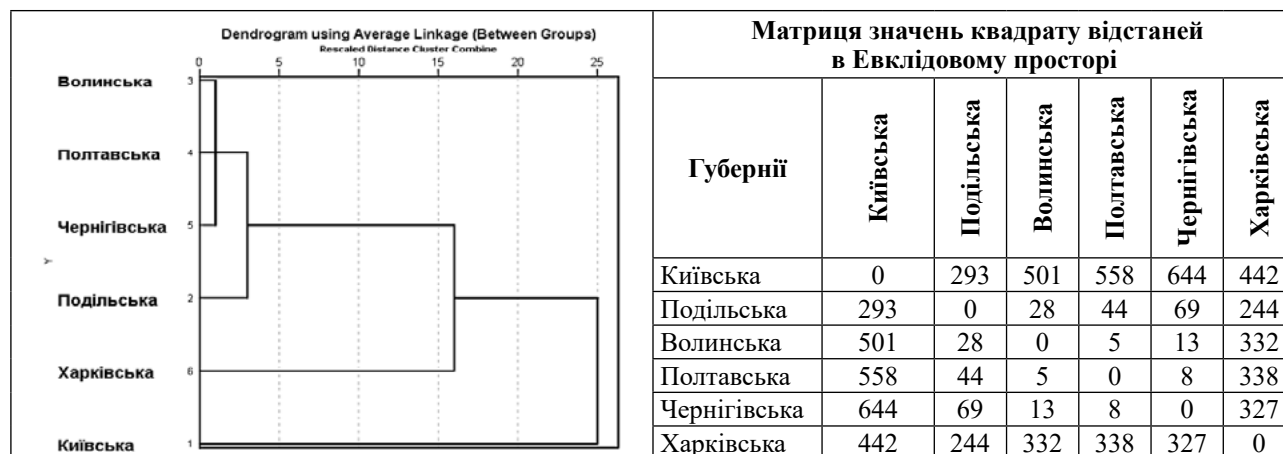

Рис. 4. Результати кластерної класифікації губерній за даними табл. 5; 6

зкладах одержали 6 806 осіб (0,5% населення), найбільше у Харківській міській лікарні Приказу суспільного догляду – 2 350 пацієнтів (Голиховський, 1864: 212–215, 217).

На початку 1880-х років поміж шести українських лісостепових губерній, як це видно з табл. 5 і 6 (Статистический вестник, 1886: 74–75), за кількістю лікувальних закладів вирізнялась Київщина – 124, де знаходилося 1 522 ліжка.

У Харківській губернії в значно меншій кількості лікарень (23) ліжок для хворих нараховувалося 1 265. Річ у тім, що на Київщині більшість лікарняних закладів були сільськими фельдшерськими пунктами на кілька ліжок, а 39 міських лікарень мали у середньому по 32 ліжка, тоді як на Харківщині в цей самий час переважали великі лікарні у середньому на 75 ліжок в містах та на 12–13 ліжок у 8 великих селах. Найгірша ситуація у цьому відношенні склалась на Волині, де на 14 лікарень було лише 335 ліжок. У Харківській губернії протягом 1882 р. медичну допомогу одержали 406 712 осіб (18,3% населення), в Київській 153 819 хворих (7,3% усіх мешканців). Інші губернії значно відставали від них за цими показниками (Подільська – 3,1%, Чернігівська – 2%, Волинська – 0,9%, Полтавська – 0,7%). Дивує значний різнобій в кількості лікарів та фельдшерів у губерніях з приблизно однаковою кількістю населення – від 168 лікарів і 339 фельдшерів на Харківщині, 148 та 275, відповідно, на Поділлі до 36 лікарів і 45 фельдшерів на Полтав-

щині, 35 і 47 на Чернігівщині. Навіть у Київській губернії, при значній кількості фельдшерів (259) було 48 лікарів. Правда, не слід забувати, що перед нами статистика Міністерства внутрішніх справ, яка не показувала дані про військових лікарів, хоча б у Києві – центрі однойменного військового округу. Впадає в око і те, що на Правобережжі аптек було удвічі більше, ніж в губерніях Дніпрового Лівобережжя. Вартість ліків усюди була значною: в Київській губернії виготовлення фармацевтичних препаратів за одним рецептом коштувало в середньому 0,74 руб., на Поділлі 0,78 руб, на Полтавщині 0,89 руб. Кластерна класифікація досліджуваних об'єктів (рис. 4) засвідчує, що відносно сприятлива тенденція за показниками забезпеченості закладами охорони здоров'я та кваліфікованим медичним персоналом простежувалась на Харківщині та Київщині, тоді як в інших губерніях медична допомога була доступна лише 1–3% населення.

Висновки. За менше ніж півстоліття українська медична статистика пройшла значний шлях від збирання суто описової інформації протягом 1840-вих – 1850-тих років до оприлюднення складних аналітичних даних щодо поширення масових захворювань, забезпечення населення кваліфікованими медичними кадрами та мережею закладів охорони здоров'я в наступне двадцятиліття – від старту великих реформ 1860-х років до завершення періоду становлення цієї галузі медицини на початку 80-х років XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анучин Д. Н. О географическом распределении роста мужского населения России (по данным о всеобщей воинской повинности в Империи за 1874–1883 гг.) сравнительно с распределением роста в других странах. *Записки императорского Русского географического общества по отделению статистики*. Т. VII. Вып. 1. СПб.: тип. В. Безобразова и Комп., 1889. 185 с.
2. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии, изданная Полтавским губернским статистическим комитетом. Полтава: В тип. Н. Пигуренко и Губернского правления, 1865. 1334 с.
3. Братчиков А. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. второй. Житомир: В тип. Губернского управления, 1869. 501 с.
4. Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России (материалы и очерки): под ред. проф. А. И. Метелкина. Москва: Гос. изд. медич. лит., 1960. 397 с.
5. Военно-статистический сборник. Вып. IV. Ч. I–II. Россия. СПб.: В воен. тип., 1871. 1196 с.
6. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Вольнская губерния. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 10. Ч. 3. 241 с.
7. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Киевская губерния. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. Т. 10. Ч. 1. 333 с.
8. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Подольская губерния. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. Т. 10. Ч. 2. 284 с.
9. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Полтавская губерния. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1848. Т. 12. Ч. 3. 125 с.
10. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Харьковская губерния. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1850. Т. 12. Ч. 1. 464 с.
11. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. Черниговская губерния. СПб.: В тип. Департамента Генерального Штаба, 1851. Т. 12. Ч. 2. 196 с.
12. Голиховский Я. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков: В Университетской тип., 1864. 344 с.

13. Державний архів Вінницької області. Ф. Д–14. Оп. 2. Спр. 677.
14. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66075
15. Кайпша Е. И. Движение народонаселения в России с 1848 по 1852 год. *Сборник статистических сведений о России*. 1858. Кн. 3. С. 429–464.
16. Корольчук О. Л. Динаміка смертності в Україні: вимога завершення трансформацій системи охорони здоров'я. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 18. С. 115–120. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/18_2015/27.
17. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. Спб.: В тип. Ф. Персона, 1865. 796 с.
18. Обозрение хода и действий холерной эпидемии в России в течение 1848 года. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1849. Ч. 47. Кн. 9. С. 315–336.
19. Памятная книжка Киевской губернии. Киев: В тип. Губернского правления, 1857. 377 с.
20. Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Кам.-Подольск: В тип. Губернского правления, 1859. 198 с.
21. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год. Киев: В тип. Губернского правления, 1861. 284 с.
22. Статистический вестник Российской империи. Серия III. Вып. 8. СПб.: Тип. Шметкина и Ко, 1886. 313 с.
23. Статистическое описание Киевской губернии. Спб.: В тип. Министерства внутренних дел, 1852. Ч. 1. 592 с.

REFERENCES

1. Anuchin D. N. O geograficheskom raspredelenii rosta muzhskogo naseleniya Rossii (po dannym o vseobshchey voynskoy povinnosti v Imperii za 1874–1883 gg.) sravnitel'no s raspredeleniyem rosta v drugikh stranakh [Anuchin D. N. On the geographical distribution of the growth of the male population of Russia (according to the data on universal military service in the Empire for 1874 –1883) in comparison with the distribution of growth in other countries]. Notes of the Imperial Russian Geographical Society on the Department of Statistics. Vol. VII. Es. 1. SPb.: Tip. V. Bezobrazova i Komp., 1889. 185 p. [in Russian]
2. Bodyanskiy P. Pamyatnaya knizhka Poltavskoy gubernii, izdannaya Poltavskim gubernskim statisticheskim komitetom [Memorable book of the Poltava province, published by the Poltava provincial statistical committee]. Poltava: V tip. N. Pigurenko i Gubernskogo pravleniya, 1865. 1334 p. [in Russian]
3. Bratchikov A. Materialy dlya izucheniya Volynskoy gubernii v statisticheskom, etnograficheskom, zemledel'cheskom i drugikh otnosheniyakh [Materials for the study of the Volyn province in statistical, ethnographic, agricultural and other aspects]. Vypusk vtoroy. Zhitomir: V tip. Gubernskogo upravleniya, 1869. 501 p. [in Russian]
4. Vasil'yev K. G., Segal A. Ye. Istoriya epidemiy v Rossii (materialy i ocherki) [History of epidemics in Russia (materials and essays)]. Moskva: Gos. izd. medits. lit., 1960. 397 p. [in Russian]
5. Voyenno-statisticheskiy sbornik [Military statistics collection]. Vyp. IV. Rossiya. Pt. I–II. SPb.: V voyen. tip., 1871. 1196 p. [in Russian]
6. Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Volynskaya guberniya [Military Statistical Review of the Russian Empire. Volyn province]. SPb.: V tip. Departamenta General'nogo Shtaba, 1850. Vol. 10. Pt. 3. 241 p. [in Russian]
7. Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy imperii. Kiyevskaya guberniya [Military Statistical Review of the Russian Empire. Kyiv province]. SPb.: Tip. Departamenta General'nogo Shtaba, 1848. Vol. 10. Pt. 1. 333 p. [in Russian]
8. Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Podol'skaya guberniya [Military Statistical Review of the Russian Empire. Podillia province]. SPb.: V tip. Departamenta General'nogo Shtaba, 1849. Vol. 10. Pt. 2. 284 p. [in Russian]
9. Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Poltavskaya guberniya [Military Statistical Review of the Russian Empire. Poltava province]. SPb.: V tip. Departamenta General'nogo Shtaba, 1848. Vol. 12. Pt. 3. 125 p. [in Russian]
10. Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Khar'kovskaya guberniya [Military Statistical Review of the Russian Empire. Kharkov province]. SPb.: V tip. Departamenta General'nogo Shtaba, 1850. Vol. 12. Pt. 1. 464 p. [in Russian]
11. Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy Imperii. Chernigovskaya guberniya [Military Statistical Review of the Russian Empire. Chernihiv province]. SPb.: V tip. Departamenta General'nogo Shtaba, 1851. Vol. 12. Pt. 2. 196 p. [in Russian]
12. Golikhovskiy Ya. Pamyatnaya knizhka Khar'kovskoy gubernii na 1864 god []. Khar'kov: V Universitetskoy tip., 1864. 344 p. [in Russian]
13. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnytsia region]. F. D–14. Op. 2. Spr. 677. [in Ukrainian]
14. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66075[in Ukrainian]
15. Kaypsha Ye. I. Dvizheniye narodonaseleniya v Rossii s 1848 po 1852 god [Population movement in Russia from 1848 to 1852]. Sbornik statisticheskikh svedeniy o Rossii. 1858. Book. 3. Pp. 429–464. [in Russian]
16. Korolchuk O. L. Dynamika smertnosti v Ukraini: vymoha zavershennia transformatsii systemy okhorony zdorovia [Dynamics of mortality in Ukraine: the requirement to complete transformations of the health care system]. Investments: practice and experience. 2015. № 18. Pp. 115–120. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/18_2015/27 [in Ukrainian]
17. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. Chernigovskaya guberniya [Materials for the geography and statistics of Russia. Chernihiv province]. SPb.: V tip. F. Persona, 1865. 796 p. [in Russian]
18. Obozreniye khoda i deystviy kholernoy epidemii v Rossii v techeniye 1848 goda [Review of the course and actions of the cholera epidemic in Russia during 1848]. Journal of the Ministry of the Interior. 1849. Pt. 47. Book. 9. Pp. 315–336. [in Russian]

19. Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii [Commemorative book of the Kyiv province]. Kiyev: V tip. Gubernskogo pravleniya, 1857. 377 p. [in Russian]
20. Pamyatnaya knizhka Podol'skoy gubernii na 1859 god [Commemorative book of the Podillia province for 1859]. Kam.-Podol'sk: V tip. Gubernskogo pravleniya, 1859. 198 p. [in Russian]
21. Sbornik statisticheskikh svedeniy o Kiyevskoy gubernii za 1859 god [Collection of statistical information about the Kyiv province for 1859]. Kiyev: V tip. Gubernskogo pravleniya, 1861. 284 p. [in Russian]
22. Statisticheskiy vestnik Rossiyskoy imperii [Statistical Bulletin of the Russian Empire]. Ser. III. Vyp. 8. SPb.: Tip. Shemetkina i Ko, 1886. 313 p. [in Russian]
23. Statisticheskoye opisaniye Kiyevskoy gubernii [Statistical description of the Kyiv province]. SPb.: V tip. Ministerstva vnutrennikh del, 1852. Pt. 1. 592 p. [in Russian]